

Kulturhistorie gjennom tidene i Nome kommune.

Historie kan fortelles på mange måter. En kulturminneplan er ikke en historisk avhandling. Derfor skrives ikke en fullstendig kommunehistorie her, til det finnes andre kilder. For å gi et bilde av kommunens fortid, presenteres her noen få, utvalgte øyeblikksbilder.

Automatisk freda kulturminner.

Fra tiden før vår tidsregning og opp til 1537 e.Kr. finner vi såkalte fornminner, som er automatisk fredet. Som fornminner regnes gravrøyser, kokegroper, helleristninger og andre tegn på menneskelig aktivitet.

Ved sørenden av Langevatn, ved Rønningen i Lunde, finnes en hellemaling med 5 figurer, antagelig har det vært flere. Dette er bergmalerier fra veidekulturen, men maleriene er temmelig utvasket. Feltet er ca. 2 m² stort. 4 av figurene kan bestemmes som mennesker med sprikende bein og hengende armer. Den femte figuren kan ha forestilt et dyr. Høyden er ca. 100 m o.h. Stedet ligger uveisomt til og figurene er såpass forvitret at det er lite å se¹.

Figur 1: Romnes kirke.

1100 – 1200 Kirke i stein

Romnes og den gamle kirken på Holla, som nå er en ruin, ble begge bygget på slutten av 1100-tallet. Antagelig ble byggeplassen på Hollahaugen valgt fordi det en gang lå et hov der, til ære for den norrøne guden Odin. Det var vanlig å velge slike plasser, for å sikre at kristendommen fikk raskt fotfeste i landet. Byggemetoden var stein fra omlandet og tak av treverk, med steinsetting. Kirkene var små og mørke, etter hvert ble de smykket med malerier på vegger og tak, altertavler og døpefonter. Kirken på Hollahaugen ble viet Sta.Maria, mens Romnes kirke er viet St.Laurentius, som en av de få i Norge. Romnes kirke ble brukt av kirkegjengere fra begge sider av Norsjø, siden vannveien var den letteste transportmetoden før vei og vogn ble vanlig. Kirken på Hollahaugen sto til forfall da den nye kirken på Holla ble bygget, etter at storflommen truet Ulefos Jernværk i 1860.

¹ Kilde: E. Engelstad, 1934

Arbeidere og bygdefolk gikk sammen om å redde jernverket fra å bli tatt av flommen, og som takk fikk verkseier Severin Diderik Cappelen bygget Holla nye kirke. Den gamle kirken ble stående i ruiner, og disse har vært gjenstand for to omfattende restaureringer, den siste antas å bli ferdig i 2017.

1540 – 1657 Fra fjell

Jeronimus Winkler oppdager jernforekomster i Gruveåsen og beskriver funnet i 1540. I 1657 starter den første utvinning av jern fra Gruveåsen i Ulefos Jernværk, først som en del av Fossum Jernværk, men etter hvert som eget jernverk under ledelse av Halvor Borse. Driften av jernverket endret området dramatisk. Bøndene i circumfirensen (et område rundt hvert jernverk i Norge), fikk i oppdrag å skaffe kull til masovnene, og store områder rundt jernverkene ble derfor avskoget. Dette gjaldt også på Ulefoss. Ny kompetanse var påkrevd, og utenlandsk arbeidskraft ble importert til drift og utvikling. Det ble et stort behov for boliger til arbeidsstokken, og arbeiderboliger, funksjonærboliger og infrastruktur kom etter hvert på plass. Disse strukturene har preget tettstedet Ulefoss i de siste 200 årene. På grunn av den spesielle geologien i området, er gruvedrift preget områdets industri og kulturhistorie, med utvinning av niob, thorium og andre sjeldne mineraler.

Figur 2: Ulefos Jernværk. Fotograf: Kirsti Arvesen Nesheim

1657 – over 350 år med jernverk

I 1657 fyrte Ulefos Jernværk opp masovnene for første gang, og siden da har det blitt smeltet jern og stål ved Ulefossen. Historien om jernverket er av de lengste og mest betydningsfulle for Nome kommune. Jernverket ble opprettet av svogrene Ove Gjedde og Peder von Ankeren, med grunnlag i malmforekomstene ved Norsjø. Verket var eida av slekten Løvenskiold fra 1726. Siden 1835 har jernverket vært i familien Cappelens eie. Råjernsproduksjonen opphørte i 1877, etter den tid gikk Ulefos Jernværk over til jernstøperi hvor hovedproduksjonen var vedovner. Dette pågikk fram til 1950-årne. I dag produserer jernverket gategods av stål, og gir arbeid til rundt 120 personer. Bedriften produserer fortsatt en type jernovn.

Langs en veg i Helgja

Langs en og samme bygdeveg finner vi et konsentrert område med sammenhengende kulturhistorie både innen kirkeliv, statsadministrasjon av rettsvesen, militærvesen og sambandsferdsel med 2 rostasjoner, Munken og Olsbrygge.

Ved bygdevegen i Helgen, lå senteret i Helgen sogn. Senteret besto av viktige funksjoner, som Helgen kirke (Helgvin), som var viet St. Olav og reist tidlig på 1100-tallet. Videre Helgen prestegård, i katolsk tid, senere militær gård. I senteret finner vi også Store Helgen, hvor hovedbygningen er fra 1800-tallet, og de øvrige byggene rundt firkanttunet fra 1700-tallet. Gården Ytterbø søndre var lensmannsgård med tingstue, og bygget på slutten av 1700 tallet, restaurert i 1850. Denne gården ser ut som den gang, med bygninger og firkanttun. På gården Ytterbø midtre og ved idrettsplassen, er det avdekket store gravhauger fra vikingtiden. Stenstad gård fra 1700-tallet var også i militær bruk, med ekserserplass på Neset, og dokumentert i 1784 av løytnant Hans Ibsen. På Stenstad (nå Ekestadjordet), ble det i 1781 funnet fornminner i en gravhaug, og en runestein, som nå er i Jegerspris slottspark. På Olsbrygge gjestgiveri ble H.M. Dronning Sonja sin farfar født, men denne bygningen er revet og flyttet. På Nesodden, ytterst mot Munken, er avdekket og registrert skålgroper mot Norsjø øst².

1807 - 1814 Grunnlov og Hovedgaard

Ulefos Hovedgaard ble oppført i årene 1800-1807, rett etter at Niels Aall (1769-1854) hadde overtatt det store Ulefosgodset etter sin far. Niels Aall var en av Norges ledende politikere og forretningsmenn. Under de dramatiske hendelsene i 1814 var han statsråd for Christian Frederik, diplomat i London og norsk forhandler i det som endte med Mossekonvensjonen. Ulefos Hovedgaard har helt opp til vår tid fungert som bolig for medlemmer av familien Aall. I dag er bygningen forvaltet av Telemark Museum. Anlegget er en del av et stort kulturmiljø i landskapsrommet som utgjør Ulefoss. Rett nedenfor parkanlegget ligger Lille Ulefos, som også er fredet. De flotte eiendommene Ulefos og Holden på hver side av elva rammer inn bl.a. Telemarkskanalen, Øvre Verket og det tradisjonsrike industri- og næringsområdet nede ved elva³.

Figur 3: Ulefos Hovedgaard. Fotograf: Tom Riis

² Kilde: Ragnhild Hagen

³ Kilde: Telemark fylkeskommune, kulturminneavd. <http://www.telemark.no/Vaare-tjenester/Kulturminner/Maanedens-kulturminne/Ulefos-Hovedgaard>

Figur 4: Rød låve. Foto: Fylkesmannen Østfold

1850 Det nye landbruket

Fra slutten av 1800-tallet gjennomgikk det norske landbruket store forandringer. Fra middelalderen var det vanlig at gårdene besto av en rekke små hus og bygninger, som alle hadde ulike funksjoner. Det passet bra med datidens byggeteknikker og tilgang på arbeidskraft. På slutten av 1800-tallet forandret landbruket seg, og med endringene kom nye bygninger. I Lunde, Flåbygd og andre landbruksområder, ble det nå vanlig å samle de fleste av gårdsfunksjonene under ett tak, i en stor bygning. Denne ble ofte malt rød, siden dette var en rimelig farge som enkelt kunne utvinnes av restavfall fra Ulefos Jernværk. Ei låvebru gjorde det mulig å frakte høy til den øvre delen av bygningen, mens dyra fikk plass i fjøs og stall over en gjødselbinge. Ofte var denne delen i mur, som tålte avgassene og fuktigheten fra dyra bedre enn treverket i resten av låven. Gårdens ulike bygninger ble samlet i en firkantform rundt et tun, som rammet inn gården og markerte grensene mot åker og eng.

Fortellinger om et bygdetun:

På Kåsa Bygdetun på Kåsa i Lunde, finnes en samling av gamle hus som Lunde Sogelag tar vare på for ettertida. Flom skole ble flyttet fra Flåbygd til tunet i 2013, og restaureres av sogelaget. Børsemakerverkstedet etter Olav Rønningen fra Flåbygd ble flyttet til bygdetunet i 2000, og står nå originalt utstyrt slik børsemakeren drev det. Bjervamoen stugo er en eldre tømmerstue som også ble flyttet til bygdetunet i 1993, samme år som sogelaget flyttet et gammelt tømret stabbur fra Nordnes ned på tunet. Forøvrig er det 3 gamle hus på bygdetunet, våningshus, uthus med låve, og eldhus. På tunet tar sogelaget vare på en rekke gamle gjenstander, og et kvernhus som skal gjenreises på tunet⁴.

⁴ Kilde: Thor Tjønnås

Figur 5: Statsråd Nysom åpner Bandakkanalen 1892

1892 Bandakkanalen åpner Telemark for verden

Før Bandak-Norsjøkanalen stod ferdig var det hardt arbeid å frakte varer på strekningen fra Dalen til Skien. Underveis var det mange naturlige hindre, som fosser og strømmer. Bønder i Vest-Telemark og nedre Telemark hadde fløta tømmeret sitt til sagene i Ulefoss og Skien i flere hundre år. Der det i dag ligger sluser, var det fosser og stryk som skapte problemer for tømmerfløtningen, særlig Vrangfoss var spesielt vrien. Før kanalen ble bygd, gikk Vrangfoss gjennom et trangt fjellskar i en strekning på et par kilometer. Der kilte tømmeret seg fast flere steder og hopet seg opp i store vaser, og kunne bli liggende i flere år. Bøndene tapte på at tømmeret lå fast i Vrangfoss. De fikk ikke betaling før stokkene deres var levert til tømmerhandlere og sagbruk. Tømmervasene førte også til oversvømmelser og ødelagte avlinger overfor fossene⁵. Etter hvert ble det besluttet å bygge sluser og kanalsystem for å bøte på disse problemene, og i 1892 var det klart for trafikk på Bandakkanalen. Vrangfoss er det største sluseanlegget i hele Telemarkskanalen med fem slusekamre og en løftehøyde på 23 meter. Bandak-Norsjøkanalen betjenes manuelt, på samme måte som ved åpningen i 1892.

1956 – 1958 Et industrielt eventyr i miniatyr

Trollbilproduksjonen sies å være det første virkelige forsøket på å starte en storstilt bilproduksjon i Norge. Prislappen skulle ligge på mellom 10 og 13.000 kroner, toppfart på 130 km i timen, drevet av en totaktsmotor under glassfiberkarosseriet. I tillegg skulle bilen ha et sportslig utseende i skjæringspunktet mellom Porsche og Citroen. Historien startet med at kommunen trengte flere arbeidsplasser. Kommunen gikk derfor ut i riksavisene på tidlig 50-tallet og etterlyste bedrifter. Gründer Per Kohl-Larsen lot seg lokke av gunstige betingelser, og startet opp bilproduksjon i Troll Plastkarosseri og bilindustri i Lunde, i 1956. Første bil ble levert ut til kunde i 1957. I alt ble det produsert 5 ferdige biler, samt noen flere karosserier. Interessen rundt trollbilen var stor, fra både inn- og utland, men investorene var avventende blant annet på grunn av rasjoneringsbestemmelsen i Norge. Myndighetene gav aldri tillatelse til å lage flere enn 15 Trollbiler. I 1958 gikk Trollbilprosjektet konkurs. 2 år senere oppheves rasjoneringsbestemmelsene på bil i Norge⁶.

⁵ Kilde: Ole Bjørn Ulsnæs og Nina Evensen, www.skiensvassdraget.no

⁶ Kilde: NRK http://www.nrk.no/programmer/radio/norgesglasset_40/40/2871240.html

1954 – 1991 Dagsrudheimen

I 1954 fikk Fylkeskomiteen for åndssvakesaken i Telemark tilbud om å kjøpe Dagsrud gård, i Eidsbygda, mellom Ulefoss og Lunde. Kjøpet kom formelt i orden i 1956, og målet var opprettelse av en sentralinstitusjon for Telemark. De første pasientene ble mottatt på Dagsrudheimen i 1958, og i løpet av sommeren var Hus 2 (Olastua) bebodd av 19 jenter og 19 gutter. I det første driftsåret var det 14 personer ansatt ved institusjonen. Det ble startet forsøk med forskjellig teori – og praksispreget undervisning; teoritimer (skolefag), sløyd, kurvfletting, bruk av løvsag, hammer og høvel, og fjøsarbeid. Jentene fikk opplæring i forskjellige håndarbeider. Ettermiddagene gikk med til utearbeid og lek, og pasientene ble aktivisert i kjøkken og i boavdeling. Etter hvert ble institusjonen utvidet med flere hus og bygninger med ulike funksjoner, blant annet svømmehall og festsal.⁷ I 1991 ble institusjonen lagt ned, da ansvaret for psykisk utviklingshemmede ble overført fra fylkeskommunene til kommunene, og de som hadde bodd der, ble etter hvert flyttet over til alminnelige boliger i sine hjemstedskommuner.⁸ De siste årene har Dagsrudheimen vært et statlig finansiert asylmottak.

Figur 6: Dagsrudheimen. Fotografi: Holla Historielag

⁷ Kilde: <http://institusjon.bymuseet.no/index.php?vis=12&do=visInstitusjon>

⁸ Kilde: <https://no.wikipedia.org/wiki/HVPU-reformen>